

В.В.Калініченко, Г.П.Шабельник*

**ВИТОКИ СВІТОГЛЯДУ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ
РЕВОЛЮЦІЙНИХ НАРОДНИКІВ В УКРАЇНІ 70-х рр. ХІХ ст.
(СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)**

У статті на основі використання методів історичної психології розглядається проблема формування світогляду та ідейних переконань революційних народників в Україні в 70-х рр. ХІХ ст.

У вітчизняній історичній науці назріла необхідність її подальшого розвитку на основі сучасної методології та застосування новітніх засобів дослідження. У цьому ракурсі досить прогресивним, на нашу думку, є використання методів історичної психології. Міжнародна наукова конференція з проблем історії психології, яка відбулася в Москві влітку 2001 р., справедливо засвідчила, що "історична психологія, яка є пограничною, комплексною сферою знання, об'єктивно зацікавлена в об'єднанні зусиль спеціалістів різних наукових профілів: психологів, істориків, культурологів"¹. При цьому підкреслювалася "важливість реалізації комплексної стратегії в історико-психологічних дослідженнях..."². З іншого боку, історична наука тільки виграє від такої співпраці науковців: спроби аналітичного пояснення сутності історичних подій та їх глибинних передумов, з'ясування історичних феноменів, зокрема суспільно-політичних рухів, уявляються нам цікавими і перспективними.

Як відомо, за радянських часів через певні ідеологічні причини використання психологічних методів в історичних дослідженнях було фактично відсутнім, а спроби привернути увагу дослідників до цього питання обмежувалися поодинокими журнальними публікаціями та досить рідкісними працями³. Особливо негативно це позначилося на вивченні соціально-політичної історії, зокрема, на дослідженні проблем національних і революційних рухів ХІХ ст. Історик М.Д.Карпачов у 1990 р. визнавав, що "вивчення соціально-психологічного боку революційно-народницького руху залишається очевидною прогалиною в радянській історіографії", яка відзначається надмірним консерватизмом "щодо психологічних аспектів наукового дослідження"⁴.

У 1980-х рр. інтерес до проблем історичної психології дещо підвищується⁵. І тільки у 1990-х рр., уже на пострадянському просторі, ставлення як до історичної психології, так і загалом до використання психологічних методів в історичних дослідженнях, суттєво змінилося⁶. Хоча це стосується, в основному, визначення узагальнюючих проблем та методології історичної психології. Щодо використання психологічних методів у конкретних історичних дослідженнях (зокрема, суспільно-політичних рухів) справа й зараз просувається досить важко.

Слід зауважити, що на відміну від радянської історіографії, питанням витоків соціально-політичних рухів, зокрема революційно-народницького руху в Російській імперії у 70-х рр. ХІХ ст., приділялася увага з боку західних істориків⁷. У своїх дослідженнях вони використовували метод психологічного аналізу, біхевіористичну пояснювальну модель, а також психогенетичну теорію історичного процесу.

Отже, досить актуальною й перспективною щодо подальшого історико-психологічного дослідження є проблема вивчення світоглядних та ідейних ви-

* Калініченко Володимир Вікторович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна; Шабельник Геннадій Петрович – канд. іст. наук, ст. викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Полтавського інституту економіки і права Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна".

токів революційних народників в Україні (60–70-ті роки XIX ст.) крізь призму саме психологічних аспектів формування їх політичної свідомості й ідеології.

При проведенні такого дослідження можуть бути застосовані як спеціально-історичні, так і суто психологічні методи, зокрема методи історичної психології. Ретроспективний метод надає можливість абстрактно науково відтворити відповідні історичні події 60–70-х рр. XIX ст., спробувати чуттєво-логічно "проникнути" в ті часи. Соціально-психологічна рефлексія допомагає зрозуміти іншу людину (в даному випадку революційних народників) шляхом роздумів за неї, відобразити деякою мірою її психічний стан у певних умовах. Надзвичайно складним є процес осмислення свідомості та характеру особистості, особливо іншої історичної епохи. Це, урахувавши певні обставини (особистість самого дослідника – його інтелектуальні, психологічні, етичні особливості, життєвий та науковий досвід тощо), можна реалізувати через психологічний процес ідентифікації, тобто уподібнення себе іншому, спробу поставити себе на його місце, проникнути в систему його життєвих смислів, світоглядної мотивації. При цьому науковець повинен сам мати певні навички дослідника-психолога, добре володіти емпатією – здібністю перейматися емоційними станами іншої людини шляхом співпереживання. Характерологічний підхід допомагає проаналізувати процес формування характеру особистості 60-х рр. XIX ст., дослідити вирішальні чинники впливу на неї в цей історичний період. Загальнонауковий синтез – аналіз, необхідний як для ґрунтового дослідження впливу соціальних, економічних, політичних, духовних чинників на особистість, так і для встановлення зворотного зв'язку – певної реакції на дійсність, що її оточує. За допомогою якісного аналізу документів досліджуються історичні джерела з погляду впливу на історичні постаті певних ідей, соціальних явищ і подій.

Як відомо, загальноросійський революційно-народницький рух 70-х рр. XIX ст., який активно проявлявся в більшості українських губерній, що входили на той час до складу Російської імперії, не був органічним для українського суспільства. Його витоки знаходились як в особливостях історичного розвитку Російської держави, суспільства, російської національної ментальності, так і в конкретній ситуації 60-х рр. XIX ст., у складних трансформаційних процесах пореформеного десятиліття.

Урахувавши ґрунтовні фундаментальні дослідження російських, українських та частково західних істориків, можна стверджувати, що об'єктивними вирішальними чинниками процесу зародження революційного народництва на теренах тоталітарно-деспотичної Російської імперії були чинники соціально-економічні та внутрішньополітичні. Селянська реформа 1861 р. стала доленосною подією в історії Російської держави. Вона не тільки почала змінювати соціальну структуру, ієрархію суспільства, зокрема українського, а й викликала інерцію подальших державних реформ, психологічний та світоглядний злам консервативних уявлень, традицій, ідеалів.

Слід відзначити, що 1860-ті роки (здійснення селянської реформи) були надзвичайно важливими в процесі формування особистості майбутніх учасників революційно-народницького руху в Україні. Це були роки становлення характеру, світогляду, ідейних і політичних уподобань. Більшості з них у рік проголошення Великої реформи виповнилося 7–10 років (наприклад, Сергію Жебуньову, Андрію Желябову, Миколі Кибальчичу, Віктору Малінці, Валеріану Осинському, Сергію Синьогубу, Якову Стефановичу), деякі з числа українських народників були підлітками 12–14 років (зокрема, Володимир Дебогорій-Мокрієвич, Дмитро Лизогуб, Михайло Фроленко).

Для об'єктивного розуміння впливу на формування свідомості підлітків – майбутніх революційних народників – навколишньої дійсності треба відзначити такі особливості психології її сприйняття представниками різночинного середо-

вища, як гостре, підчас в агресивній формі, відчуття соціальних контрастів життя, несправедливості соціальних відносин, неспроможності доступу до життєвих цінностей та досягнення омріяних ідеалів.

Життєва українська реальність, яка віддзеркалювала сутність загально-російської реальності 60-х рр. XIX ст., породжувала небайдужість морально чуйних молодих людей до кричущої соціальної несправедливості, зароджувала в їхній свідомості зростаюче несприйняття навколишнього середовища. Вона, з урахуванням вікових особливостей, загострювала максималізм в ідеях та вчинках, формувала певний психологічний фундамент для подальшого, усвідомленого, адекватно-ворожого сприйняття існуючих у країні порядків, соціальної несправедливості.

Важливим чинником формування радикальної ідеології революційних народників була внутрішня політика царизму – посилення її реакційного характеру та особливості проведення урядових реформ 1860–1870-х рр. Треба реально зрозуміти теоретичну сміливість державної реформаційної стратегії Олександра II, його психологічну стійкість і наполегливість у подоланні опору як у своєму оточенні, так і в цілому в середовищі кріпосників. Але, з іншого боку, психологічно виважений характер, ліберальний світогляд імператора, досить обережна, поміркована внутрішня державна політика та складність корінної трансформації гігантської імперії породжували нерішучість, паліативність і, в кінцевому результаті, незавершеність реформ. Державні перетворення в галузях місцевого управління, судочинства, народної освіти, друку, фінансів, військової справи були спрямовані на еволюційне переведення неповороткого, законсервованого в бюрократизмі та рабській психології суспільства в русло тих змін, які б відповідали потребам часу⁸.

Унікальний перетворюючий процес ламав стару психологію життя, відносин між суспільством і владою, формував свідомість нової людини, нового, більш свідомого громадянина. Особливо це вражало представників молодого покоління. "Нові для нас факти та спроби їх пояснити в буквальному розумінні слова пробуджували сплячу думку молоді...", – писав у своїх спогадах народник О.Лукашевич. На початку 1870-х рр., він навчався в херсонській гімназії. "Ми почали тоді розмовляти між собою ... про такі речі, як селянська реформа, засоби стягнення податків. Завдяки великому матеріалу, що був наданий усім газетам "Правительственным вестником", у нас з'являються перші "прокляті питання"..."⁹. Вразлива, мобільна до всього нового та прогресивного в суспільному житті, психологія й свідомість юнацького віку, як губка, жадібно всмоктували потік офіційної формації, яку раніше було просто неможливо уявити. Активізувалася внутрішня потреба серед гімназистів, студентів в обговоренні думок соціального спрямування, що свідчило про пробудження політичної свідомості передової учнівської молоді.

Одна з найвідоміших діячок народницького руху В.І.Засулич також у своїх спогадах зауважувала, що реформи "майже всього нашого громадянського ладу", суттєво змінюючи старий побут, поклали початок важливим соціальним змінам. Це вплинуло на свідомість молоді, "яка швидко пробудилася", була емоційно "збуджена" і в якій з'явилася "величезна потреба у свободі"¹⁰.

Важливим прискорювачем процесу радикалізації політичної свідомості студентства, різночинної інтелігенції були перші відкриті політичні процеси над революціонерами. Для багатьох вони стали своєрідною школою соціального прозріння, вітриною для ознайомлення зі справжнім становищем народу, з реальними проблемами хворого російського суспільства. Відзначимо, що крім офіційних звітів про судові процеси, які друкувались у "Правительственном вестнике", бажаючі могли безпосередньо відвідувати судові засідання (якщо вони не були закритими). Психологічно-емоційний вплив від таких відвідувань був

надзвичайним. Про це, зокрема, повідомляв пізніше в автобіографічних спогадах народник М.Ф.Фроленко (1871 р., під час "нечаївського" процесу, 22-річний студент Петербурзького технологічного інституту відвідував судові засідання разом із товаришами). "Удосвіта треба було іти, бо інтерес до цього процесу був такий, що деякі студенти, аби потрапити в чергу, ночували навіть біля приміщення суду, – згадував він. – Для нас це був перший політичний процес, і нас сильно вразило, що підсудні не виправдовувались, а навпаки, самі звинувачували уряд..."¹¹.

Протягом другої половини 1860-х рр. у досить значної частини суспільства, у тому числі й у середовищі різночинного студентства, ще зберігалася певна віра в можливість подальших прогресивних змін "зверху". Але з кожним наступним роком ця ілюзія поступово втрачалася, розчиняючись у конкретних справах уряду та місцевої влади, що явно гальмувало реформаційний поступ. Дедалі сильніше почала проявлятися класова сутність та обмеженість державних перетворень. Психологічно гостро відчувала на собі процес гальмування лібералізації середньої та вищої освіти демократична молодь різночинного походження. Новий міністр народної освіти, відомий реакціонер граф Д.А.Толстой (у 1866 р. замінив ліберала О.В.Головіна) посилив боротьбу з так званою "крамолою" в гімназіях та з тими прогресивно мислячими педагогами, які поширювали соціально небезпечні думки серед учнів. Керівники ж університетів робили все можливе, щоб ускладнити їх закінчення так званими "кухарчиними дітьми" (вихідцями з різночинних сімей), не допустити їх до подальшої професійної діяльності. Досить цікаве спостереження з цього приводу знаходимо в листі Ф.Енгельса до А.Бебеля від 15 жовтня 1875 р. У ньому він, зокрема, зауважував, що до університетів знову допускаються лише "сини вищих станів", а всіх інших провалюють на випускних іспитах. "Ця доля лише 1873 р. спіткала не менше 24 000 молодих людей, уся кар'єра яких була тим самим зіпсована, оскільки їм навіть категорично заборонили займати місця вчителів у початкових школах! І після цього дивуються поширенню "нігілізму" в Росії"¹², – писав Ф.Енгельс.

Можна уявити, який глибокий психологічний стрес відчували ці молоді люди, які наполегливо вчилися у вузах, формуючи свій новий світогляд, бачення суспільних проблем і мріючи про можливість їх найскорішого подолання. Особистість опинялася в несприятливій життєвій історичній ситуації, що перешкоджала її духовній самореалізації. До речі, характеристику психологічних станів особистості, які вона відчуває на протязі певних етапів "розгортання" своєї психічної активності дає О.Ю.Боброва¹³ (ці етапи характеризуються як час переживань, духовних пошуків, рішень). При дослідженні процесу формування психології історичної особистості треба враховувати, як зауважує автор, демографічні характеристики людини, соціокультурний статус, рівень домагань особистості, особистісний смисл історичної ситуації для члена суспільства¹⁴. Не можна також не погодитися з дослідницею, що в час духовних пошуків "вибір людиною подальших дій і життєвої стратегії ... залежить від психологічних та соціокультурних особливостей особистості"¹⁵. А вже під час прийняття життєвого доленосного рішення відбувається зміна соціальної поведінки людини, яка залежить від типу самовизначення особистості – "змінити себе" або "змінити світ"¹⁶. Остання філософсько-психологічна стратегія життя передбачає соціальну деструктивність, тобто спрямованість на зміну існуючої політичної й соціальної системи. "Політика стає об'єктом уваги та рефлексії"¹⁷, – зазначає О.Ю.Боброва. Саме це ми бачимо на прикладі різночинної студентської молоді кінця 1860-х – початку 1870-х рр., коли переважна більшість її стає потенційними суб'єктами політики.

Після невдачі ідеалізованих кампаній "ходіння в народ" із метою його соціалістичного просвітництва (1873–1875 рр.), відходу від активної рево-

люційної діяльності значної більшості учасників народницького руху, внутрішній характер цього руху істотно змінюється. Спираючись на теорію психоаналізу та на психологічні характеристики окремих відомих діячів революційно-народницького руху, а також на типові образи подібних молодих людей у художній літературі, яскраво й психологічно глибоко зображених сучасниками (Ф.М.Достоевським, І.С.Тургенєвим, П.Мирним, Д.Л.Мордовцевим), дозволимо собі припустити, що народницька тактика революційного насильства (політичний індивідуальний терор із середини 1870-х рр.) була своєрідною формою невротичного протесту соціально акцентуваної особистості¹⁸ радикального спрямування проти цілого комплексу стресових чинників та гостро неприйнятних умов життя (за мірками різночинної психології та "духу перемін"). Соціально-психологічне напруження викликало в певній категорії молодих людей стан фрустрації, коли особистість відчувала, що те, до чого вона прагнула й що було її доленосною ідейно-світоглядною мрією, раптово віддалялося на непередбачений строк або взагалі ставало під великий сумнів. Окремі, найбільш рішучі та духовно незламні натури, соціально акцентувані особистості (А.Желябов, В.Осинський, Д.Лизогуб, М.Кибальчич, В.Фігнер) усе більше усвідомлювали, що в умовах неможливості підняття масового народного повстання тільки активні, радикальні, екстремістські терористичні дії підпільних революційних організацій зможуть налякати владу та змусити її до корінних політичних змін у державі. Глибинною підсвідомою сутністю цих світоглядних особистісних міркувань і практичних дій могла бути психологічна агресія. Саме вона, природно накладаючись на несприятливу соціально-історичну ситуацію, проявляла себе у відомих соціально-політичних вибухах у Росії 1870-х рр.

Щоб пояснити поведінку історичного діяча, зрозуміти ідейно-психологічну мотивацію його вчинків, треба проаналізувати етапи формування характеру, світогляду, дослідити події його дитинства, а також духовно-психологічні особливості батьків, сімейного оточення, особливості розвитку в дитячі та юнацькі роки. Аналіз народницької мемуарної та автобіографічної літератури, архівних джерел переконливо свідчить про те, що саме сімейне виховання було первинним серед духовних чинників впливу на формування характеру та світогляду майбутніх діячів народницького руху в Україні.

Як справедливо відзначав російський історик І.Є.Забєлін (1820–1908), "домашній побут людини є середовищем, в якому лежать зародки та задатки усіх так званих великих подій її історії, зародки та зачатки її розвитку й усіляких явищ її життя суспільного та політичного, або державного"¹⁹.

Вивчення соціального походження народників, які народилися або активно діяли в Україні, свідчить, що вони були вихідцями з різних верств суспільства, виховувалися переважно в сім'ях поміщиків-дворян, державних службовців, купців, представників інтелігенції, духовництва. Ретроспективне проникнення в духовний світ сімей (через вивчення сімейного побуту дворянського, різночинного середовища тих років, мемуарних свідочств народників, періодичних видань та літератури, що користувалися попитом) дозволяє деякою мірою відчути своєрідну морально-психологічну атмосферу, в якій кристалізувалися характери майбутніх революціонерів-народників²⁰. Особливості психології юнацького віку, зокрема схильність до максималізму в думках та вчинках, нігілістичне сприймання ідей і традицій попередніх поколінь, бажання змінити світ на принципах справедливості та загального щастя схиляли їх до природного сприйняття радикальних ідей. Вплив цих ідей разом із соціально-патріотичними мотивами прогресивної російської літератури й публіцистики, які були дуже популярними в їхніх сім'ях, крізь призму батьківського виховного впливу та авторитету старших сестер, братів, деяких найближчих родичів і формували цілеспрямовані характери революційних народників. Цей психолого-виховний

процес активно сприяв виробленню небайдужої соціальної позиції, активного політичного мислення.

Важливе психологічне значення в процесі формування особистості майбутнього народника мав соціальний статус сім'ї та її матеріальне становище. Відомий психолог Б.Г.Ананьєв зауважував, що "з моменту народження людина формується в певному суспільному середовищі й залежно від статусу або становища батьків у цьому середовищі, їх економічних, політичних та правових позицій, роду занять, освіти й т.д."²¹ Додамо, що рівень життя сім'ї, ступінь її матеріального добробуту проектується крізь призму оточуючої історичної соціальної реальності та відбивається у свідомості особистостей, залишаючи специфічний слід в душах і серцях. Реакція іноді виявляється настільки сильною й глибокою, що окремі контрастні події в житті людини стають визначальними в процесі побудови її світоглядно-моральної структури. Особливо дається взнаки різка зміна (в гірший бік) у матеріальному становищі сім'ї, що відразу відчувається всіма її членами. "Якщо має місце різке порушення, особливо зниження рівня матеріального чи культурного життя сім'ї, то воно безпосередньо позначається на умовах формування особистості"²², – зауважував Б.Г.Ананьєв. Характерний у цьому плані приклад із життя народника Л.Г.Дейча, який народився в досить великій і заможній сім'ї купця першої гільдії. Розорення батька й різке погіршення матеріального становища сім'ї відіграло "значну, якщо не сказати – переважну роль у ранньому ... розвитку"²³. Свій пригнічений психологічний стан Л.Г.Дейч яскраво описав у книзі "За полвека".

Неоднозначний вплив (у психологічному, світоглядному значенні) на формування морально-етичних принципів революційних народників мало їх ставлення до релігії (християнства чи юдаїзму). Як свідчать спогади учасників руху революційних народників в Україні та матеріали слідства за їх справами, деякі з них (зокрема Й.В.Аптекман, А.І.Желябов, М.І.Кибальчич, В.А.Осинський, М.Ф.Фроленко, В.І.Чуйко) в дитинстві відчували її позитивний психологічний вплив, що сприяло становленню духовних потреб і моральних ідеалів. В.А.Осинський навіть мріяв стати християнським місіонером, А.І.Чуйко – ченцем. Враження від яскравих біблійських персонажів у частини майбутніх народників легко й невимушено "накладалися" на структуру їх особистості, що активно формувалася. Із дитячих років для багатьох народників були характерні доброта, вразливість, співчуття до принижених та ображених, жвавий розум і прагнення до пізнання. Й.В.Аптекман навіть пізніше, коли вже був свідомим соціалістом-народником, відчував "солодкий і досить-таки плутаний душевний стан, в якому уживалися реально-соціалістичний світогляд з евангельськи-християнським"²⁴. Але в переважній більшості гімназичної та студентської молоді було індиферентне або й негативне ставлення до релігії через насильницьке впровадження ідей православної ідеології та християнських духовних цінностей. Відомий державний діяч С.Ю.Вітте (1849–1912), який наприкінці 1860-х рр. був студентом Новоросійського університету в Одесі, у своїх спогадах стверджував, що "в цей час переважав атеїстичний напрям", а "в основі тодішнього руху молоді був ... атеїзм"²⁵. Усе це психологічно впливало на підживлення нігілістичних позицій у молодіжному різночинному середовищі, створювало сприятливий ґрунт для зародження радикальних ідей.

Надзвичайно важливим у процесі становлення політичної свідомості народників в Україні був вплив на них передової суспільно-політичної думки й праць ідеологів революційного народництва. Для того, щоб зрозуміти його активно-перетворюючу дію на світогляд та почуття прогресивно мислячої молоді, треба враховувати такі чинники, як активний характер формування світоглядно-психологічних особливостей юнацького віку, психологічні риси різночинного середовища, соціальну психологію доби реформаційних змін. Крізь призму

соціально-психологічної рефлексії дослідник (уважно перечитуючи відповідну літературу, публіцистику тих років, аналізуючи твори ідеологів народницького руху) може реконструювати ті почуття, які відчували тодішні нестримані у своїх мріях представники юнацького та молодіжного середовища – гімназичного, студентського, різночинно-інтелігентського, ту зовнішню духовну ауру, що їх оточувала та ідейно об'єднувала. Ця аура несла в собі найрізноманітніше еклектичне навантаження: наївний романтизм, ідеалізм мрій і віру в найближче щасливе майбутнє людства; грубий, іноді навіть цинічний, нігілізм у поглядах та різке неприйняття відвертої соціальної несправедливості; ідеї утилітаризму ("теорії щастя")²⁶ та жіночої емансипації. Головною духовно-перетворюючою рівнодіючою була думка: молодому поколінню призначено змінити величезну знедолену країну на краще.

Один із головних героїв популярного в різночинному середовищі роману Д.Л.Мордовця "Знаменія времени" (1869 р.) представник так званих "нових людей", син багатого поміщика Аркадій Караманов був упевнений, що "старий світ повинен обнови́тися, і повинно на цій бідній землі прорости нове життя"²⁷. Нова ситуація породжує цих "нових", "неспокійних" людей, "безумців". "Вони щасливі своїм божевіллям, своєю безустанною працею на користь інших. Їм би хотілося допомогти, щоб на землі не було людей ані голодних, ані нещасних, ані скривджених..."²⁸, – зазначає автор.

Дослідження мемуарних та архівних джерел відкриває своєрідні "канали", через які відбувалася духовно-перетворююча дія передової суспільно-політичної думки на мислячу молодь. Це й читання творів таких письменників, як О.І.Герцен, І.С.Тургенєв, М.Г.Чернишевський (особливо роману "Что делать?"), поета-демократа М.О.Некрасова (його громадянсько-патріотичної лірики), і активний вплив прогресивних педагогів навчальних закладів та видань передової російської журналістики 1860–1870-х рр. (насамперед журналів "Современник", "Русское слово", "Отечественные записки" з гостро аналітичними статтями Д.І.Писарева, М.О.Добролюбова, В.Г.Белінського, О.І.Герцена, М.К.Михайловського), і діяльність гуртків самоосвіти гімназичної, студентської молоді й так званого "Великого товариства пропаганди" (або гуртка "чайковців", створеного у 1869 р. петербурзькою молоддю з метою соціально-політичної пропаганди серед студентів).

Особливе ідейно-світоглядне та психологічне значення в цьому процесі мало ознайомлення й присіплене вивчення праць ідеологів революційного народництва – П.Л.Лаврова ("Исторические письма"), М.О.Бакуніна ("Государственность и анархия" зі спеціальним додатком "Прибавление А"), а також відомого соціолога й економіста В.В.Берві-Флеровського ("Положение рабочего класса в России", "Азбука социальных наук").

Соціально гострі, актуальні для того часу думки всіх цих авторів емоційно збуджували гарячі серця юнаків, прискорювали процес їх психологічної підготовки до самостійного життя та самовизначення. Останнє передбачало визначення системи цінностей, ідеалів, соціальних ролей, життєвих планів. Виходячи з моральних пріоритетів того часу, життєвий план учнівської молоді складався з питань соціального та етичного порядку й поділявся на питання: "ким бути?" (професійне самовизначення) та "яким бути?" (моральне самовизначення). Як свідчить аналіз мемуарно-автобіографічної літератури та публіцистики того часу, саме проблема моральних аспектів поведінки, моральності вчинків революціонерів досить часто була предметом гострої полеміки як в їхньому середовищі, так і загалом у суспільстві. А для відомих діячів народницького руху в Україні – дворян за походженням (С.Жебуньова, Д.Лизогуба, В.Малинки, В.Осинського), питання спокути провини інтелігенції перед народом, почуття "самокатування й покаяння", дієвого каяття та покути жертвою були досить ха-

рактерними (особливості психології та морального виховання представників дворянського класу ще чекають на ретельне й неупереджене дослідження).

Щодо дій українського національного чинника, то через певні об'єктивні обставини він не став домінуючим у процесі формування світогляду та ідейних переконань майбутніх народників, які народилися й виховувалися в українських губерніях²⁹. Хоча за браком документальної інформації ми не можемо широко відтворити психобіографію навіть найвідоміших представників революційно-народницького руху в Україні, усе-таки певне психологічне дослідження недовгого життєвого шляху деяких із них дозволяє засвідчити наступне. Основні риси українського національного характеру, певною мірою генетично обумовлені, були розвинуті сімейним вихованням та остаточно сформовані під впливом народних традицій, фольклору в умовах незабутньої природи батьківщини. Свідомо налаштовані вчителі шкіл, гімназій з емоційно-патріотичним потягом до національної самосвідомості та свободи прищеплювали учням любов до рідної землі та до свого багатостраждального народу. Вони знайомили їх, незважаючи на офіційну заборону влади, з творами Т.Г.Шевченка, П.І.Куліша, І.П.Котляревського, зі славетним козацьким минулим України, подіями української історії. Усе це мало значний психологічний вплив на юні українські душі, схилило їх до сприйняття українофільських ідей. Відомо, що під певним впливом цих ідей у свій час перебували й відомі революційні народники (Ф.В.Волховський, В.К.Дебогорій-Мокрієвич, А.І.Желябов, М.І.Кибальчич, Д.А.Лизогуб, В.О.Малинка, Г.А.Попко, брати Віктор, Євген та Микола Синьогуби, Я.В.Стефанович). І все-таки слід зауважити, що шалений тиск русифікаторської політики російського уряду помітно відчувався в усіх сферах життя українства, особливо відображаючись на психології й світогляді молоді та інтелігенції. Цим частково й можна пояснити той факт, що значна частина української молоді втрачала національну свідомість, зросійщувалася.

У революційно-народницькому русі в Україні активну участь брали представники єврейської молоді. Цей факт можна пояснити політикою самодержавства щодо євреїв (соціальна дискримінація, обмеження громадянської активності, перешкоди при вступі до університетів, відмова при прийомі на державну службу, під час виборів до органів місцевого самоврядування тощо). Подібне ставлення не могло не впливати на психіку та світогляд єврейської молоді, формуючи почуття соціального приниження та власної малоцінності й тим самим сприяло входженню гімназичної й особливо студентської єврейської молоді до лав опозиційного руху революційних народників (відомими діячами в 1870-х рр. в Україні були П.Б.Аксельрод, Й.В.Аптекман, С.Я.Віттенберг, Г.Д.Гольденберг, Й.Я.Давиденко, Л.Г.Дейч, М.І.Дрей, С.Л.Чудновський та ін.).

При вивченні ідейно-політичного впливу Заходу на формування політичного світогляду й ідеологічних доктрин революційних народників також важливо звернути увагу на деякі психологічні аспекти досліджуваної проблеми. Передова Європа, яка переживала епоху бурхливих революційних і демократичних змін, привертала значну увагу з боку представників української та російської інтелігенції, різночинної молоді кінця 1860-х – початку 1870-х рр. Найбільш відомими центрами української й російської еміграції були Цюрих, Женева, Відень, Париж, Лондон, Берлін. Але особливе місце в цьому плані займав швейцарський Цюрих, який на початку 1870-х рр. перетворився на своєрідне гніздо російської революційної пропаганди, якою керували М.О.Бакунін та П.Л.Лавров. За словами М.П.Драгоманова, що відвідав Цюрих улітку 1873 р., тут проживало близько 200 осіб російської молоді, з яких майже 75% були вихідцями з України³⁰.

Тут слід відзначити, що допитливий розум та відкриті характери молодих людей, які приїхали з посткріпосницької Росії, досить емоційно й дещо ідеалізо-

вано сприймали зовнішню дійсність європейських країн. Вони були здивовані економічними, політичними, соціальними, культурними контрастами, відчули справжній психологічний шок. Побачене на власні очі примушувало глибше замислюватися над проблемами рідної батьківщини, над шляхами їх вирішення. Психотравмуюча ситуація, в якій знаходилася молодь в умовах Росії, відчувалася ще більше через споглядання зовсім протилежних картин життя мешканців західноєвропейських країн. "...Подорож, яку я здійснив по Європі у 1868 р. по закінченню університету ... справила на мене надзвичайно важливе враження"³¹, – зізнавався молодий 26-річний український інтелігент М.Г.Кулябко-Корецький. Ті з майбутніх революційних народників, які хоча б недовго перебували за межами Росії або навчалися в європейських навчальних закладах, подихавши свіжим повітрям політичних свобод та конституційного ладу, підпадали під вплив західноєвропейської цивілізації. Порівняння політичних порядків і життя народів Російської імперії та європейських країн нагтовхувало молодих патріотів на вивчення історичних причин цього явища, на більш глибокий аналіз економічного та політичного становища європейських країн, на пошуки шляхів поки що мирних реформаційних перетворень у власній державі. Хоча слід зауважити, що переважна більшість діячів народницького руху в Україні ніколи не виїжджала за кордон, а лише заочно – через літературу, пресу, розповіді товаришів, знайомих – була обізнана з європейським життям.

Важливим аспектом дослідження процесу формування соціалістичних поглядів революційних народників є аналіз того світоглядно-психологічного впливу, який відчувався ними під час знайомства із вченнями західноєвропейських мислителів першої половини XIX ст. – А.Сен-Сімона, Ш.Фур'є, Р.Оуена, а також із теоріями соціалістів 1860-х рр. – Ф.Лассалья, П.Ж.Прудона та Л.Блана. Їхні ідеї й теоретичні міркування знаходили своїх прихильників залежно від психологічних та світоглядних особливостей останніх. Юнацький романтизм, ідеалістичне сприйняття світу, віра в можливість побудови щасливого суспільства сприяли емоційно позитивному ставленню до думок Сен-Сімона, Фур'є, Оуена та інших соціалістів-утопістів. За словами народника С.П.Ковалика, прогресивна молодь "із великим інтересом" вивчала їх теорію й "узагалі схилилася до утопічного соціалізму"³². Відкидання соціалістами революційно-насильницьких методів перетворення суспільства та їхня віра в перемогу саме моральних принципів, що стикувалося з ідеями утилітаризму та лавровської теорії щодо морального розвитку особистості, викликало справедливий інтерес, ставало предметом палких дискусій у середовищі молодих новоспечених перетворювачів Росії. Але сувора вітчизняна реальність 1860 – початку 1870-х рр. дедалі більше нагтовхувала на радикальну форму політичного мислення свідомої молоді, що її репрезентували соціалісти 1860-х рр. Так, за словами П.Б.Аксельрода, Ф.Лассаль справив на нього "колосальне враження", підштовхнувши "в революційному напрямі"³³. Про характерну роль, яку відіграв серед молоді цей соціаліст, пригадує у своїх спогадах активний народник В.К.Дебогорій-Мокрієвич, зауважуючи, що "з Лассалья черпали аргументи на захист наших народницьких переконань..."³⁴.

Ідеї французького соціаліста й теоретика анархізму П.Ж.Прудона теж відіграли значну роль у розвитку революційної свідомості радикально налаштованої молоді. Автор книги "Що таке власність?" (1840 р.), стверджуючи, що "власність – це крадіжка", вимагав знищення привілеїв і рабства, встановлення рівноправності та панування закону³⁵. Звертаючись до молодого покоління, палкий борець за справедливість закликав: "...Якщо ви любите вітчизну, якщо благо людей вам дороге, тоді встаньте на захист справи й свободи"³⁶. Вразлива психологія української молоді, жага до практичних дій знаходили в цих словах благодатний відгук.

Увагу юних гімназистів, студентів, студентів-емігрантів із України привертала також подія Великої французької революції кінця XVIII ст. Гімназисти, урахувавши психологічні особливості віку, перебуваючи в пошуку своїх життєвих ідеалів і взірців для наслідування, захоплювались яскравими постатями вождів революції Дантона, Сен-Жюста, Демулена. Пізніше, у студентські роки, молоді люди вже більш осмислено підходили до вивчення революційних подій, проводили паралелі між ситуацією передреволюційної Франції та становищем у Росії. Різноманітність рішучості, нестерпність молодих сердець і реформаційний "дух часу" нагтовхували багатьох із них на думку, що й у майбутній революції в Росії сильні та енергійні вожді-герої зможуть мати вирішальне значення.

Спостерігаючи певний вплив західноєвропейської історико-аналітичної думки на формування світогляду та становлення революційної ідеології народників 1870-х рр., зауважимо, що він був досить відчутним, проте його потужність корегувалась як кризь призму психологічних особливостей конкретної особистості, так і конкретними українськими та загальноросійськими реаліями.

Таким чином, ми спробували окреслити можливі науково-психологічні підходи в розв'язанні комплексної проблеми дослідження світоглядних та ідейних витоків революційних народників в Україні. На нашу думку, урахування психологічних аспектів в означеному дослідженні допоможе з'ясувати, чому саме представники молодого покоління кінця 1860 – початку 1870-х рр. стали опозиціонерами до влади та держави, створили потужний загальноросійський рух активного революційного народництва, що мав значний вплив і на суспільно-політичну ситуацію в українських губерніях. Не відкидаючи й не припиняючи об'єктивних передумов формування ідейної народницької платформи у 1860–1870-х рр., не можна не визнати ваги суб'єктивних психологічних чинників, що впливали на становлення цієї платформи та значною мірою визначали мотивацію дій революціонерів. Такий інноваційно-психологічний підхід у поєднанні із суто історичними прийомами реконструкції суспільно-політичних подій і процесів минулого сприятиме, на нашу думку, більш ґрунтовному й доказовому висвітленню проблеми.

¹ Кольцова В.А., Олейник Ю.Н., Серова О.Е. История психологии и историческая психология: состояние и перспектива развития. III Московские встречи по истории психологии // Психологический журнал. – 2002. – Т.23. – №2. – С.142.

² Там же. – С.143.

³ Гуревич А.Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории // Вопросы истории. – 1964. – №10. – С.51–68; Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. – М., 1966; Интервью академика И.И.Минца журналу "Вопросы истории" // Вопросы истории. – 1968. – №8. – С.187–188; Крамник В.В. К вопросу о психологическом аспекте истории политических движений // История и психология. – М., 1971. – С.215–225; Лурия А.Р. Психология как историческая наука // История и психология. – Л., 1974; Джакупова Н.В. Мемуары народников как источник для изучения социальной психологии революционеров-семидесятников: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 1986.

⁴ Карпачёв М.Д. Истоки российской революции. Легенды и реальность. – М., 1991. – С.163.

⁵ Белявский И.Г., Шкуратов В.А. Проблемы исторической психологии. – Ростов-на-Дону, 1982; Белявский И.Г. Развитие психолого-исторических представлений. – К., 1988; Шкуратов В.А. Психика. Культура. История (Введение в теоретико-методологические основы исторической психологии). – Ростов-на-Дону, 1990.

⁶ Светленко С.И. Национально-психологический фактор в деятельности общероссийского народничества на Украине в 70–80-е годы XIX века // Национальная психология: Тезисы докладов и выступлений на межрегиональной научно-теоретической конференции. – Днепропетровск, 1992. – С.103–104; Шкуратов В.А. Историческая психология. – Ростов-на-Дону, 1994; Шкуратов В.А. Историческая психология. – 2-е изд. – М., 1997; Боброва Е.Ю. Основы исторической психологии. – СПб., 1997.

⁷ *Raeff M.* Origins of the Russian Intelligentsia. – N.Y., 1960; *Kindersley R.* The First Russian Revisionists: A Study of Legal Marxism in Russia. – Oxford, 1962; *Billington J.* The icon and the Axe: An interpretative History of Russian Culture. – N.Y., 1966; *Wortman R.* The Crisis of Russian Populism. – L., 1967; *Pomper Ph.* The Russian Revolutionary Intelligentsia. – N.Y., 1970; *Bergman J.* Vera Zasulich: A Biography. – Stanford, 1983.

⁸ Див.: Реформи Александра II. – М., 1998.

⁹ *Лукашевич А.О.* В народ! (Из воспоминаний семидесятника) // Былое. – 1907. – №3/15 (март). – С.1.

¹⁰ *Засулич В.И.* Воспоминания. – М., 1931. – С.40.

¹¹ *Фроленко М.Ф.* Автобиография // Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. Репринтное издание. – М., 1989. – С.268.

¹² *Энгельс Ф.* Лист Августу Бебелю від 15 жовтня 1875 р. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – К., 1967. – Т.34. – С.129.

¹³ *Боброва Е.Ю.* Основы исторической психологии. – С.81–85.

¹⁴ Там же. – С.81.

¹⁵ Там же. – С.83.

¹⁶ Там же. – С.84.

¹⁷ Там же. – С.87.

¹⁸ Див.: *Леонгард К.* Акцентуированные личности. – К., 1989. Під акцентуацією характеру розуміється надмірна виразність окремих його рис, крайній прояв норми.

¹⁹ *Забелин И.* Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст. – М., 1872. – Ч.I. – С.VII.

²⁰ Див.: *Шабельник Г.П.* Сімейне виховання як важливий чинник формування характеру та світогляду діячів руху революційного народництва 70-х років XIX ст. // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. – Історія та географія. – Харків, 2003. – №14–15. – С.22–30.

²¹ *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – Л., 1969. – С.279.

²² Там же. – С.284.

²³ *Дейч Л.Г.* За полвека. – М.; Л., 1922. – Т.1. – Ч.1. – С.15.

²⁴ *Аптекман И.В.* Автобиография // Деятели... – С.19.

²⁵ *Витте С.Ю.* Воспоминания: В 3-х т. – М., 1960. – Т.1: 1849–1894. – С.68.

²⁶ Див.: *Милль Дж.Ст.* Утилитарианизм. О свободе. – СПб., 1900.

²⁷ *Мордовцев В.* Знамена времени // *Мордовцев Д.* Твори: У 2-х т. – К., 1958. – Т.2. – С.284.

²⁸ Там само.

²⁹ Див.: *Шабельник Г.П.* Вплив українських національних чинників на формування світогляду діячів революційного народництва в Україні 70-х років XIX ст. // Історична пам'ять. Науковий збірник Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 2004. – №1. – С.82–91.

³⁰ *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т.2. – С.184.

³¹ *Кулябко-Корецкий Н.Г.* Из давних лет (Воспоминания лавриста). – М., 1931. – С.16–17.

³² *Ковалик С.Ф.* Революционное движение семидесятых годов и процесс 193-х. – М., 1928. – С.108.

³³ *Аксельрод П.Б.* Пережитое и передуманное. – Берлин, 1923. – Кн.1. – С.72, 75.

³⁴ *Дебогорий-Мокриевич В.К.* Воспоминания. – СПб., 1906. – С.77.

³⁵ *Прудон П.Ж.* Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти // *Прудон П.Ж.* Что такое собственность? – М., 1998. – С.15.

³⁶ Там же. – С.201.

In article consideration of a problem of formation of outlook and ideological belief of revolutionary populists in Ukraine 70th years XIX of an item is offered in view of psychological aspects, on the basis of use of methods of historical psychology.